

Osmanlı Döneminde Harput'un Görsel Tarihi Üzerine Bir Deneme

Mustafa BALABAN

19. yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olan fotoğrafın bulunması ile birlikte; görsel tarih, çok önemli bir kaynağa sahip olmuştur. Bu kaynak, kendisinden önceki kaynaklardan çok farklı olup, olaylar kişiler ve kahramanlar ile o devrin tüm tarihi olayları görüntülü bir şekilde günümüze yansıtılmıştır. Bir tarihçi için elde bulunan bir yazılı belgenin yorumlanmasında, bir çok bilim dalı ve uzmandan yararlanma zorunluluğu vardır. Ancak, bu durum fotoğraf için söylenemez. Fotoğraf, adeta tarihin bir kesitinin dondurulup günümüze yansıtılmasıdır¹. Tarihi dondurmak fotoğraf dışında hiçbir teknolojiyle mümkün olmayan bir gerçek olduğuna göre, bizim için de fotoğrafın ayrı bir önemi, yeri doldurulamayacak kadar önemli bir kaynak olma özelliği vardır.

İnsanoğlunun uzun yıllar süren görüntüyü dondurma çalışmaları, 1826 yılında Fransa'da gerçekleşir. Fotoğraf alanında dünyada meydana gelen baş döndürücü gelişmeler sonucu, tarihi olaylar artık görüntülü bir şekilde günümüze aktarılmaya başlanmış² ve bir süre sonra ister istemez, dünyadaki bu gelişmeler Osmanlı devletini de etkilemiştir. Osmanlı topraklarına gezginler yolu ile giren fotoğraf, öncelikle Hıristiyan Ermeni ve Rumlar tarafından onay görülür³. Çünkü, Müslümanlar bu sanatla dini nedenlerden dolayı fazla ilgilenmezler. Museviler için de durum pek farklı değildir. Tasvir yasağı yorumlamaları nedeniyle, Osmanlı'da ilk fotoğrafçılar Müslümanlar ve

1 Tuncer Baykara; *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir-1995, ss: 17, 19.

2 Engin Özendes; *Türkiye'de Fotoğraf*, İstanbul-1999, s: 8.

3 Engin Özendes; *a.g.e.*, s: 13.

Museviler arasından çıkmaz⁴.

Anadolu, bir çok kültürün ince bir zevkle işlendiği bir kilim gibi, dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan bir tarihsel zenginliğe ev sahipliği yapmaktadır. Bu tarihsel zenginlik içinde, Harput özel bir konuma sahiptir. Harput'un özel konumu, biraz da kendinden önceki kültürlerin ona verdiği birikimin bir sonucudur. Çünkü, Keban ve Karakaya barajları kurtarma kazılarında ortaya çıkan sonuç, bölgenin paleolitik dönemden itibaren kesintisiz iskan gördüğü yönündedir⁵. Yaklaşık 5000 yıllık geçmişe sahip bir yerleşme yeri olan Harput, tarihsel süreç içinde çeşitli egemenliklere ev sahipliği yaparken, çeşitli kavimlerce yapılan istilalara ve talanlara uğramış, fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen kültürel devamlılığını sürdürerek, Çubukoğullarına ve Harput Artuklularına başkentlik yapmıştır. Bu iki egemenlik dönemleri dışında da önemini yitirmeyen Harput, kentsel ve kültürel gelişimini 19. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmişse de, 20. yüzyılın başlarından sonra, çok kısa süre içinde her yönüyle büyük bir tahribata uğramıştır.

19. yüzyıl Harput'u, geçmiş yüzyılların ve kültür egemenliklerinin birikimi sonucu oluşan, zengin bir kültürel mirasın son dönemlerini yaşamaktaydı. Bu zengin kültürel

4 Engin Özendes; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık*, İstanbul-1995, ss: 18-19.

5 Geniş bilgi için bkz: Veli Sevin; "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırmaları 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara-1989, ss: 451-500, Ertuğrul Danık; "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Çalışmaları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara-1999, ss: 161-181, Afif Erzen; *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara-1992, ss: 15-17 ve Ertuğrul Danık; *Ortaçağ'da Harput*, Ankara-2001.

miras, bölgeye bu yüzyılda daha fazla ilgi gösteren Amerikan, Fransız, Alman ve İtalyan hükümetlerini de etkilemiştir⁶. Bu devletlerin kurdukları okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler ve kolejler ile birlikte, misyonerlik çalışmalarının merkezi durumuna gelen Harput, aynı zamanda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin de sosyal ve kültürel merkezi durumuna getirilmiştir. Yoğun bir şekilde basılan kitaplar, çıkarılan dergi ve gazeteler, yüzme havuzları ve tenis kortları, bugün bile Anadolu'nun birçok kentinde bulunmayan olgulardır.

Harput'un kendine özgü kültürel özellikleri içinde, 19. yüzyılda meydana gelen olaylar, bu zengin birikimin son karelerini oluşturacak nitelikteydi. Yaşanan bu hazin son, Harput kültürünün bir daha kuşaklar boyu devam etmeyecek öyküsünün de başlangıcını oluşturuyordu⁷. Bu dönem olaylarını en iyi belgeleyen fotoğrafçılığın, bu açıdan da önemi büyük olmuştur. Çünkü yok olan Harput askeri, sivil ve dini mimarisi ile birlikte, kültürel yapı, gelenek ve görenekler, etnik yapı, ticari yaşam vb. birçok konuda, bu dönemde çekilmiş sınırlı sayıdaki fotoğraflar, birer belge olarak bu olayları günümüze taşıyarak, dönemindeki günlere ışık tutmuştur.

Bu bağlamda Harput'ta ilk fotoğrafın ne zaman çekildiği tam olarak bilinmiyorsa da, Harput görsel tarihi açısından fotoğraf dışı önemli bir kaynağı, Elazığ'a 5 km. uzaklıkta, Harput'un 2 km. güneyinde kurulu bulunan; dönemin Hüseyin Karyesi, günümüzün Ulukent Mahallesi'ndeki bahçeli bir evde bulunmaktadır⁸. Bu gün Sedat Bey'e ait olan ve "Havuzbaşı Köşkü" olarak anılan ev, Ulukent Mahallesi'nin en ilgi çekici evlerinden biridir. Köşkün arka duvarında, barok süslemeli bir çeşme ile birlikte, hemen önünde çeşmeden akan suyu toplayan ufak bir havuz vardır. Küçük bir kanalla ufak havuzdan akan su, köşkün önündeki daha büyük bir havuza akar. Çeşmenin iki yanına yerleştirilen kafesli birer pencere dışında, iki yan duvara da birer sedir yaslanmıştır. Köşkün tavanına, çoğu geç dönem Osmanlı ahşap örnekleri gibi çıtalarla baklavali bir kafes işlenmiş, tam ortaya ise, çok kenarlı bir göbek kompozisyonu içinde bir ayna yerleştirilmiştir.

Burada bizi asıl ilgilendiren, yan duvarlardan birinde boydan boya uzanan ve yer yer bozulmuş, sıva üzerine kara kalemle yapılmış Harput panoramasıdır. Bu çok önemli duvar resminin alt kenarındaki iki küçük çerçeve içinde Osmanlıca yazılar bulunmaktadır. Birinde, "aferin sad'a ferin irfanına Mir Ali" yazmaktadır. Bu eseri ilk tanıtan yayındaki fotoğrafta ise sağda üst tarafta yeni yazıyla imza gibi "Ali Miralaygil 1861-1939" ibaresi bulunduğu görülmektedir. Sonradan ilave edilmiş olması gerektiğini düşündüğümüz bu ibarenin, daha sonra silindiği anlaşılmaktadır.

6 Geniş bilgi için bkz: İknur Polatkan; *Osmanlı Devletinde Yabancı Okullar*, Ankara-1987.

7 Harput'un son dönem olayları ve gelişmeleri ile kültürel ve sosyal yaşam hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İshak Sunguroğlu; *Harput Yollarında*, c: I-IV., İstanbul-1958/1962.

8 Geniş bilgi için bkz: Rüçhan Arık; *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, İstanbul-1976, ss: 97-99.

Panoramayı taçlandıran kale, Ulukent'e hakim kayalıklarda kurulu bulunan Harput kalesidir. Dağda ve yamaçlarında birbiri üstüne istiflenmiş, sıkışık ve yüksek yapılar topluluğu, kentün konutsal yoğunluk merkezini gösterirken, eteklerindeki bu yoğunluğu kuşatan harap duvarlar, Harput şehir surlarını göstermektedir. Sağda altta, derin bir vadi kenarında yer alan kubbeli ve iki minareli cami, Sara Hatun Camii ya da bir başka ünlü cami olmalıdır. İster tanımlanabilsin, ister tanımlanamasın, bütün bu yapılar Harput'un ilginç ve önemli yapıları olmalıdır. Bu kat kat yükselen apartman gibi yapı toplulukları, bugünkü Harput'un hüzün verici görünüşüne bakınca, yadrganıp, hayali tanımlamalar gibi gelse de, Harput'un 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarına ait fotoğraf ve kartpostallarına bakıldığında, yakın zamana kadar görkemli bir kent olduğu ve sanatçının bu tasvirinde bile ne kadar yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

K. S. Melikian

Ulukent'teki bu görsel malzeme bir yana, elimizde bulunan fotoğraflardan, ilk Harput fotoğrafçısının K. S. Melikian olduğunu görüyoruz⁹. Melikian'ın yaşam öyküsü, Harput tarihinin çok önemli bir kesitini içine aldığı için, özellikle üzerinde durulması gerekmektedir. 18 Nisan 1885 tarihinde Elazığ'ın Kesrik Mahallesi'nde doğan Khazar Sarkis Melikian, 1892 yılında okula gitmeye başlamış ve Kesrik, Yığık, Mezre (Elazığ'ın eski adı)'deki okullarda eğitimini sürdürmüştür. Zeka ve becerisiyle çevresinin dikkatini çeken Melikian, Harput'taki Amerikan Fırat Koleji'ne kaydedilmiş, özellikle resim derslerindeki başarısı ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Yaz tatillerinde çeşitli resimler yapan Melikian, yaptığı birbirinden güzel resimlerden dolayı okulunda bir çok ödül almış ve teşvik edilmiştir. Ödül aldığı bir resimde, mahallesinde yaşayan bir din büyüğünü

resmetmiş ve bunun karşılığında bir cep saatiyle ödüllendirilmiştir. K. S. Melikian, bir süre sonra Fırat Koleji'nde yeni gelişen ve resimle ilgisi olan fotoğrafla tanışır ve yeteneğini bu defa okul gazetesinin fotoğraf stüdyosunda gösterir. "The Harput News" ve "Fırat" adlı¹⁰ okul gazete ve bültenlerinde, gazetenin genel yayın yönetmeninin

9 K. S. Melikian'ın yaşamı hakkındaki bilgiler, kendisinin tuttuğu günlüğünden alınmış olup, günlüğün Ermenice'den çevirisini yapan Asdğig İaçaduryan ve Melissa Bilal'a teşekkür ediyorum.

10 Amerikalıların Harput'ta kurduğu Fırat Koleji bölgede batı kültürünün ve teknolojisinin de yayıcısı

THE HARPOOT NEWS.

HARPOOT, TURKEY IN ASIA, MAY, 1882.

THE NEWS.

This number, issued because some of the contents will hardly keep till our next regular issue in October, is, type-wise, the product of some months of growth. Friends will notice that our list of contributors has been enlarged.

HOLIDAY NOTES.

By Miss M. P. WRIGHT.

Dear Friends:

I wish you might have looked in upon the College assembled for a lecture, Friday evening Dec. 24th, or upon any Friday evening of the term.

You could not but feel encouraged as you looked upon the intelligent faces of the young men.

To be sure, the surroundings are somewhat oriental. The students generally are in native costume. The boys leave their shoes in the vestibule, and, on entering, usually take seats upon the floor. The women, sitting upon benches at one side, wear the large sheet, or *charshaf*, thrown over the head, and held scrupulously together over the mouth. The girls cover head and mouth in the same way with large handkerchiefs of various colors.

But the spirit of the place is progressive — occidental, and when you see a handsome young Armenian in European costume rise, and hear him deliver with ease and propriety an address upon Martin Luther or Darwinism, the latter illustrated by crayon drawings beautifully done in colors upon the blackboard; or when the College boys unite in singing the anthem, "Jerusalem, my Glorious Home," or a song composed for the occasion by one of the Armenian teachers: — all in perfect time; and when you learn that the lecturers received their training in this College, and this music and these drawings are some of the fruits of collegiate training, you forget that you are in the sleepy Orient and exclaim, "We are moving!"

Perhaps you would have liked to look upon the missionaries scattered in various out-stations on Sunday, Dec. 25th. You would not have been cold, if you had attended the prayer meeting on a house-top in the village of Yertmusik. The weather is, thus far, very mild.

Monday the missionary circle spent a happy day together, and as all, excepting those detained by the work of teaching, had been off on long and wearisome tours, it was a reunion as well as a visit.

Let those imagine how we enjoyed reading "Snow-bound" together that afternoon, who have wandered far from New England homes, but still, moved by the magic of Whittier's lines,

"Sit with him by the homestead hearth,
And stretch the hands of memory forth
To warm them at the wood-fire's blaze."

The evening was devoted to exercises the little ones could better appreciate, especially the unloading

of a Christmas tree.

The mid-winter anniversaries of the Armenians come later than ours, so that our tree did duty both in the boys' and girls' departments. It seemed a marvel even for a Christmas tree to produce three such crops within a week; but, thanks to the bounty of thoughtful friends in America and to the labors of missionaries here, every student received some token of regard.

Where a gingham necktie, a box of paper collars, a paper of pins or one of the curiously made native tapers gives pleasure and is made useful, a Christmas tree is not necessarily an expensive luxury. Nevertheless it is so much of a novelty that one of the girls wrote to her father in a neighboring village, "We have had a Christmas tree brought from America for us."

All seemed very happy over it. May their happiness be reflected in the hearts of those who love and pray for Armenia College.

Harpoot, Jan. 6th, 1882.

A COMMUNION SABBATH.

By Mrs. H. N. BARNUM.

Last Sabbath afternoon was one of more than ordinary interest to us on this side* of the city. The Lord's supper was to be administered, several persons were to be admitted to the church, and a little child was to be baptized.

After the opening services, the pastor requested that the little babe should now be brought for baptism. A dark-eyed woman in the back part of the church, with a colored handkerchief over her head, and partially covering her face, slowly made her way among the women, till she stood before the congregation with a beautiful babe in her arms.

Many eyes were turned towards her with peculiar interest, for she and her family were strangers among us. More than a year ago they came here from Koorlistan, driven from home and friends by the severe famine, which made so many destitute, and here they found new friends, speaking a different language from their own, who ministered to their necessities from time to time. Besides this, Koorlistan is the missionary field of the churches, and every month a collection is taken up for carrying on the work in that region.

As the father was absent in another city, where he had gone to seek employment, one of the deacons, (whose name and character remind us of the apostle John), took the child from its mother, and held it up for baptism. It sounded somewhat strangely to hear

*The western side, where the missionaries reside and the College is located. Services are also regularly held in the central part of the city. Ed.

†Pastor Shimavonian made a home for them in his own house, and needed aid was the more willingly given, because they were ready to work and refused to beg.

yanında fotoğraf editörü olarak yetiştirilir. İşte bu yıllarda ilk Harput fotoğraflarını çektiği görülür.

1907 yılında Hacc için Kudüs'e gitmeye karar veren Melikian, her nedense oradan da Amerika'ya göç etmeyi planlar ve 23 Mart günü Harput'u terk ederek yola çıkar. Uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra, gemiyle Yafa limanından İskenderiye'ye, oradan da Amerika'ya göç eder. Aynı yıllarda Harput'tan Amerika'ya birçok Ermeni'nin yanısıra, çok sayıda Müslüman Türk de göç edecektir.

Fotoğrafçılık sanatını Amerika'da geçim için meslek haline getiren Melikian, 15 Mart 1909 tarihinde Massachusetts'te ilk stüdyosunu açar ve ölünceye kadar fotoğraf çeker. Stüdyosu ikinci ve üçüncü kuşak Melikianlar tarafından da fotoğrafhane olarak çalıştırılır. 1927 yılında Amerika Fotoğrafçılar Birliği/New England tarafından bir takdirname ile ödüllendirilir.

*Güneşli günü bekleme
Biçe güneş gerek değil,
Güneş gibi bir ıstık var
Resmine parlaklık katar*

*Her türlü işlem yapılır
Resimler birbirine katılır,
Büyütülür, küçültülür
Unutma, adım Çakmak'ır¹¹*

*Dert değil kar, dolu, rüzgar
Resimleriz her durumda,
Giyin, yarın Çakmak'a git
Olsa da vakit gece yarısı*

*Eski resim yenilerim
Yenisine renk veririm
Aklını yitirtmezsem
En azından şaşırtırım*

olmuştur. Örneğin golf sahaları, tenis kortlarına kadar batılı bir yaşam tarzı bölgeye taşınmış ve okulun matbaasında bol miktarda kitap, dergi basılarak yoğun propaganda faaliyetinde bulunulmuştur. Okul matbaasında bulunan bir kısım baskı cihazları daha sonra Elazığ'da yayın hayatına başlayacak gazetelerde de kullanılmıştır. Elazığ'ın şu anda en eski mahalli gazetesi olarak yayın hayatını devam ettiren Turan gazetesinin ilk matbaa aleti de Amerikalıların Fırat Koleji'nden alınmıştır.

¹¹ Çakmak, Melikian'ın halk arasındaki lakabıdır.

*Gerekmez para, nakit
Gelin, damat ve de baba
Dosađru Çakmak'a*

şeklindeki şiiri; Melikian'ın fotoğraf sanatı ve fotoğrafçılık konusundaki düşüncelerini ortaya koyması açısından oldukça ilginç bir belgedir.

Fotoğraf alanında zengin bir arşiv bırakan Melikian, çektiği tüm resimlere kendi isminin yer aldığı damgasını vurarak, adeta bir dönem Harput tarihinin görsel malzemelerinin hazırlayıcısı olmuştur. Fotoğraflarına güvenen Melikian, “benim çektiğim fotoğraflar adeta bir devrin sözcüsüdür. Fotoğraflarımda her şey anlatılmıştır, başka bir şey yazmaya ve söylemeye gerek bırakmaz” diyecek kadar da, iddialı bir fotoğrafçıdır.

Harput fotoğraf tarihinin önemli bir siması olan Melikian'ın bundan sonra yetişecek tüm Harputlu fotoğrafçıları etkilediği ve onların ilk ustası olarak Harput tarihinde özel bir yere sahip olduğu söylenebilir. Nitekim bu görüşümüzü doğrulayan bir diğer bilgi, özellikle 20. yüzyılın başında Elazığ'da yaşayan “Hayganoş Hanım” isimli bir Ermeni kadınının fotoğrafçılık yapmasıdır. İki kız kardeş olarak fotoğrafçılık yapan bu kadınların, özellikle düğünlerde ve özel günlerde fotoğraf çektikleri bilinmektedir. Hayganoş Hanım'ın Halep'ten getirdiği bir makinayla fotoğraf çektiği, o dönemi yaşayan yaşlı kadınlar tarafından ifade edilmektedir. Hayganoş Hanım'ın fotoğrafçılık dışında “Singer” marka bir dikiş makinasıyla nakış ve dikiş işleri de yaptığı bilinmektedir. Bu kadının, Hacı Ziya Bey Hamamı'nın karşısında bulunan babadan kalma iki katlı evinde uzun süre yaşadığı ve 1960'lı yılların başında Elazığ'ı terk ederek İstanbul'a yerleştiği söylenmektedir. Hayganoş Hanım'ın fotoğrafçılığa beraber başladığı ablası ise, fotoğrafçılığı bırakıp rahibe olarak çok iyi bir eğitim almıştır. Özellikle bir kadın olarak Hayganoş Hanım'ın fotoğrafçılık yapması, sahip olduğu kültürel birikim olarak, bu yıllardaki Harput kültürünün önemli bir göstergesidir¹².

Son yıllarda yurt dışında yapılan yayınlarda bol miktarda Harput fotoğrafları yer almıştır. Bu yayınlardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda, Harput ve çevresinin, 19. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde köy köy fotoğraflandığı ortaya çıkmaktadır. Bu yayınlarda fotoğrafları yayınlanan Nchan H. Harpotian-Kevorkian, de Kharpet, 1894-1954 yılları arasında yaşamış ve Harput ile birlikte çevre köyleri fotoğraflamıştır. Daha sonra Fransa'ya göç eden Kevorkian, fotoğraflarını burada bulunan Ermeni derneklerine vererek yapılan yayınlarda kullanılmasını sağlamıştır. Kevorkian'ın fotoğraflarında, özellikle Harput ve çevre köyleri ile o dönemin insanları, meslekleri

12 Fotoğrafçı Hayganoş Hanım'la ilgili bilgi, Elazığ Yüksel Hamamı'nın sahibi olan 1923 doğumlu olup, halen sağ olan Nurettin Yüksel'den alınmıştır. Geniş bilgi için bkz: Mustafa Balaban; “Harput'tan Elazığ'a Fotoğrafın Tarihi Serüveni”, *Bizim Külliyeye Dergisi*, No: 5, Elazığ-2000, ss: 31-33.

ve günlük yaşamın canlılığı fotoğraflanmıştır ki, sadece Ermeni nüfusunu döneminde yoğun olarak barındıran köy ve aile resimleriyle; Kevorkian arşivi, Harput'un görsel tarihi için önemli bir kaynak niteliğindedir.

Kevorkian'la birlikte aynı dönemlerde yaşayan Sivas-Zara doğumlu Sahag D. Hovannesyanyan (1899-1978) ile Paul G. Pabuçyan, de Thankouch (1899-1991) arşivleri, 20. yüzyılın başında Anadolu'nun fotoğraflanması ve zengin bir fotoğraf arşivinin oluşması açısından önemli bir kaynak durumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu'na ve Harput'a gezginler yoluyla ilk defa giren fotoğrafın kalıcı olma özelliği, birçok seyyah, araştırmacı, konsolos, misyoner vb. kişilerin de zengin fotoğraf arşivlerini oluşturmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda her ne kadar Harput'un ilk fotoğrafçısı olarak K. S. Melikian'ın adını andıysak da, Melikian'ın bu mesleği Harput Amerikan Koleji'ndeki öğretmenlerinden ve okul atölyelerinde öğrendiğini düşündüğümüzde, Melikian'dan önce Harput'un görsel tarihini oluşturan isimler arasında, başkalarını da görebilmekteyiz. Özellikle dünyanın bir çok noktasındaki misyonerlik merkezlerinden ulaşan bilgi ve fotoğrafların yayınlandığı "American Board" misyonerlik örgütünün Boston'da yayınladığı *The Missionary Herald* adlı derginin çeşitli sayılarında gördüğümüz, Harput'a ilişkin fotoğraflar, Harput Amerikan Fırat Koleji görevlilerince fotoğraf makinasının kullanıldığını, çekilen fotoğrafların ise, Kolej'de oluşturulan bir atölyede kartı aktarılabildiğini ve buna ilişkin malzemenin de bulunduğunu göstermektedir.

C. H. Wheller'in "For Young People Euphrates College, Harput, Turkey", *The Missionary Herald*, 84/3, Boston-1888 adlı makalesindeki "Fırat Koleji erkek öğrencilerinin bir kısmı" ile "Kolej'in kız öğrencilerinden bir kısmı öğretmenleriyle beraber" alt yazılı resimler; *Turkey and the American Atrocities* (New York-1896) adlı kitabın 156. sayfasındaki "Şehroz Mahallesi ve Kayabaşı" nı gösteren resim, James L. Barton'un "Euphrates College Harpoot, Turkey", *The Missionary Herald*, 95/2, Boston-1899 adlı makalesindeki "Harput Amerikan misyonundan bir görünüm" ile "Fırat Koleji'nin erkek temsilcilerinden bazıları" alt yazılı resimler, Herman N. Barnum'un "Forty Years in Harpoot, Eastern Turkey", *The Missionary Herald*, 95/10, Boston-1899 adlı makalesindeki kendi resmi, yine Herman N. Barnum'un "The New Euphrates College", *The Missionary Herald*, 99/1, Boston-1903 adlı makalesindeki "Harput Amerikan misyonununun 1895 yılındaki olaylardan sonra yeniden yapılan binaları" alt yazılı resmi, Edward F. Carey'in "The Eastern Turkey Theological Seminary at Harpoot", *The Missionary Herald*, 102/8, Boston-1906 adlı makalesindeki "Harput Amerikan Teoloji Okulu'nun 1906 yılı mezunları" alt başlıklı resim, William E. Strong'un *The Story of the American Board*, Boston-1910 adlı kitaptaki misyoner çalışmalarının Türkiye ayağının anlatıldığı XI. bölüm 407. sayfadaki "Harput'ta kurulu Amerikan Tracy Rigs Hastanesi'ndeki bir ameliyat görüntüsü", Henry H. Rigs'in "The

Religion of the Dersim Kurds”, *The Missionary Review of the World*, 1911 adlı makalesindeki “Dersim Kürtleri Harput misyonunda”, “Dersim Kürtlerinin bağlık töreni”, “Yaşlı peder İbrahim gibi yolculara hoş geldiniz demeye gelen bir Kürt”, “Bir Kürdü evinde ziyaret eden bir misyoner”, “Yukarı Fırat’ta kullanılan bir tekne” ve “Bir Hristiyan Kürdü” alt yazılı resimler, Harput’taki Amerikan Protestan misyonunun çalışmalarını fotoğraflarla desteklediğini gösterir önemli belgelerdir.

Misyon çalışmaları dışında, zaman zaman bölgeyi gezen seyyahların, fotoğraf çekimleri yaptıklarını da görmek mümkündür. Sınırlı sayıda yapılan bu çalışmalardan; Xavier Hommaire del Hell adlı seyyahla birlikte Türkiye ve İran gezisine katılıp, çeşitli bölgelerle birlikte 2-4 Ekim 1847’de Harput’ta bulunan Jules Laurens, Harput manzaraları ile Harput’ta kullanılan kimi eşyalara ilişkin resim çalışmalarında bulunmuştur¹³

1898’de Van/Toprakkale’de kazılara başlayan ancak umduğunu bulamayınca Doğu Anadolu bölgesinde özellikle Urartu eserleri üzerinde araştırmalara başlayan C. F. Lehmann-Haupt’un “Bericht über von ihm Erledigten Abschnitt Rovanduz bis Alasgert April 1899”, *Zeitschrift für Ethnologie*, 31, 1899, ss: 586-614 ile “Unsere Aufgabe War die Erforschung Urartu-Chaldia’sdes Reiches von Van”, *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, 1900, ss: 33-66 ve “Neugefundene Menuas-Inschriften”, *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, 1900, ss: 572-576 isimli makalelerinde, Harput merkezden çok yakın bölgelerdeki arkeolojik yerleşme ve anıtlara ilişkin fotoğraf ve gravürler bulunmaktadır. Aynı yazarın 1910’da Berlin’de yayınlanan *Armenian Einst und Jetzt* adlı çalışmasının I. cildinde çeşitli bölgelerin yanı sıra, Mazgirt Kaleköy Kalesi (s: 469), Mazgirt Kaleköy yazıtı (s: 471), Harput kaya kabartması (s: 476) ve Kesrik yazıtı (s: 478) fotoğrafı ile birlikte Palu (s: 466), Harput Sinabud Mahallesi (s: 473), Kömürhan (s: 480), İzoli ve Pirot Höyük (s: 481) gravürleri yayınlanır.

Aynı yıllarda Harput’a gelen ve en az Lehmann-Haupt kadar arkeolojik gözlemlerde bulunan bir diğer seyyah ise E. Huntington’dur. Gerek Genefik Kalesi’nin, gerekse Harput’taki Urartu izlerinin resimlerle belgelenmesi onun ilk çalışmaları arasında sayılabilir. Huntington, Harput İç Kale’de bulunan kalıntıları ve bunların Urartular ile olan bağlantısını, dönemin moda deyimini ile “Chaldische Terrasen auf der Burg von Charput” şeklinde tanımlarken Murat nehri boyunca kekle yaptığı yolculukları ve bu yolculuk boyunca tesbit edip belgelediği Urartu merkezlerine ait kimi fotoğrafları “Armenische Alterthümer”, *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, 1900, ss: 140-152 ve “Weitene Berichte über Forschungen in Armenian und Commagene”, *Zeitschrift für Ethnologie*, 33, 1901, ss: 173-209 adlı makalelerinde yayınlar.

¹³ Söz konusu çalışmalar için bkz: *Jules Laurens’in Türkiye Yolculuğu/Le Voyage de Jules Laurens en Turquie*, (Ed. Münevver İmroğlu), İstanbul-1998.

Lehmann-Haupt ve Huntington'un hemen ardından Doğu Anadolu ile birlikte Harput'a uğrayan seyyahlardan Max von Berchem ise "Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekir", *Materialien zur Alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, (ed: C. F. Lehmann-Haupt), Berlin-1906, ss: 142-146 adlı çalışmasında ilk defa Harput Ulu Camii'nin vergi kitabesini yayınlar.

Bütün bu çalışmalar ışığında, ister seyyah, ister misyon görevlileri olsun, Harput'un görsel tarihine ilişkin ilk bilgiler Jules Laurens'in 1847 yılına ait çizimleri olup, Harput fotoğraf tarihinin ya da başka bir deyimle, meslek olarak Harput fotoğrafçılığının ilk temsilcisinin, Khazar Sarkis Melikian olduğunu görmekteyiz.

Abstract

Harput's visual history begins with the drawings of Jules Laurent produced in the heyday of the town during the 19th century. There comes the Harput panorama drawn in a house in the Ulukent district. With the invention of the camera, a new page opens. At the beginning of the 19th century, the Harput American College graduate Melikian took many photographs, documenting the physical landscape of Harput. Also important are the photos taken by Hayganoş Hanım and other photos by several travelers and researchers, which form an important body of evidence for the study of Harput.

Keywords

Harput, K. S. Melikian, Hayganoş Hanım, Harput American College.